

سیر تاریخی مشارکت زنان در فرایند جمهوری خواهی افغانستان (۱۹۰۱-۲۰۲۱)

سید میر حسین هاشمی^۱ / سید آصف کاظمی^۲

چکیده

بررسی تاریخی مشارکت زنان افغانستان در فرایند جمهوری خواهی، سه دوره کلیدی را نشان می دهد. در دوره مشروطیت امان الله خان، زنان با کسب آزادی هایی، نخستین گام ها را در عرصه های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برداشتند. با این حال، با تغییر نظام به جمهورییت توسط داوود خان، این مشارکت به شدت محدود شد و زنان نقش محسوسی در حکومت نداشتند. تحول اساسی با تشکیل دولت جدید پس از ۲۰۰۱ میلادی رخ داد. در این دوره جمهوری نوین، با حمایت جامعه بین المللی، فضایی نسبتاً باز برای حضور زنان ایجاد کرد. آنان توانستند در نهادهای تصمیم گیری، پارلمان، وزارتخانه ها و بخش های مختلف اجتماعی و فرهنگی نقش آفرینی کنند. دولت های این دوره با تصویب قوانین و طرح های حمایتی، تلاش کردند تا جایگاه زنان را تقویت کنند. این فرازونشیب ها، نشان دهنده ارتباط مستقیم موقعیت زنان با ساختار سیاسی حاکم و فضای اجتماعی هر دوره است.

واژگان کلیدی: افغانستان، مشارکت، زنان، فرایند، جمهوری خواهی.

^۱ دانش پژوه دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، گروه تاریخ تمدن اسلامی، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، افغانستان. رایانامه: mirhosein_hashemi@miu.ac.ir.

^۲ دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، مجتمع آموزش عالی تاریخ، سیره و تمدن اسلامی و همکار پژوهشی پژوهشگاه بین المللی المصطفی (ص)، syedasef_kazemi@miu.ac.ir.

مقدمه

کشور افغانستان دارای پیشینه تاریخی و تمدنی کهن است، اما در طول قرن‌های طولانی توسط حاکمان و شاهان خودکامه و مستبد اداره می‌شد و هیچ اثری از جمهوری‌خواهی و مشارکت مردم در اداره حکومت و کشور مشاهده نمی‌شد. استقلال سیاسی افغانستان قدمت طولانی ندارد. امان‌الله خان نخستین حاکمی بود که به اصول جمهوری‌خواهی اعتقاد داشت و تلاش‌هایی در این زمینه انجام داد. وی برای نخستین بار در تاریخ، در ۲۰ حمل ۱۳۰۳ خورشیدی، قانون اساسی‌ای با عنوان «نظام‌نامه اساسی دولت عالی افغانستان» تدوین کرد و آن را در لویه جرگه جلال‌آباد به تصویب رساند. فرایند جمهوری‌خواهی و مشارکت زنان در افغانستان بسیار کند و مقطعی بوده است. پس از استقلال کشور در تاریخ مذکور، مشارکت زنان در فرایند جمهوری‌خواهی به صورت محدود مشاهده می‌شود. اما در دوره‌ای که دولت با عنوان «جمهوریت» بر مردم حکمرانی می‌کرد، مانند دولت جمهوری داود خان، صرفاً عنوان جمهوری وجود داشت و از مولفه‌های آن خبری نبود. با روی کار آمدن دولت جدید و جمهوری نوین در افغانستان پس از تحولات ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی (۱۳۷۹ خورشیدی)، مشارکت و جایگاه زنان به طور چشمگیری تغییر کرد. آزادی‌ها، نقش‌های سیاسی و اجتماعی گوناگون، سمت‌های اجرایی و تحصیلات عالی از نمونه‌های پیشرفت بانوان کشور در دوره جمهوری نوین به شمار می‌رود.

با توجه به اینکه زنان و دختران جایگاه و نقش مهمی در جامعه دارند و جامعه افغانستان همواره با فراز و نشیب‌های فراوان روبه‌رو بوده است، هدف پژوهش حاضر که با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای انجام شده، بررسی سیر تاریخی مشارکت زنان در فرایند جمهوری‌خواهی افغانستان است. این پژوهش همچنین به نقاط ضعف و قوت این مشارکت در سه دوره مشروطیت، جمهوریت و جمهوری نوین می‌پردازد. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش این است که نحوه مشارکت زنان در فرایند جمهوری‌خواهی در ادوار گذشته افغانستان چگونه بوده و این فرایند در کدام دوره‌ها ضعیف و در کدام دوره‌ها قوی بوده است؟

مشارکت زنان در دوره مشروطیت

دوره مشروطه‌خواهی در افغانستان با حکومت حبیب‌الله خان (متولد ۱۸۷۲ میلادی/۱۲۵۰ خورشیدی، وفات ۱۹۱۹ میلادی/۱۲۹۷ خورشیدی)، فرزند ارشد امیر عبدالرحمان خان (متولد

۱۸۴۰ میلادی/۱۲۱۸ خورشیدی، وفات ۱۹۰۱ میلادی/۱۲۷۹ خورشیدی) آغاز شد (صدیق فرهنگ، ۱۳۹۰: ۴۹۳). در این دوره، زنان هیچ نقشی در جامعه و حکومت نداشتند و حبیب‌الله خان هیچ جایگاهی برای آنان قائل نبود. وی حتی دستور داد زنان و دختران بدون کار واجب از خانه بیرون نروند، هنگام خروج برقع خاکی بپوشند و از نشان دادن زیورآلات خودداری کنند. همچنین خوانندگان و هنرمندان زن از شغل خود منع شدند (صدیق فرهنگ، ۱۳۹۰: ۴۹۵).

اما در جریان مشروطه‌سازی در زمان پادشاهی امان‌الله خان (متولد ۱۸۹۲ میلادی/۱۲۷۰ خورشیدی، وفات ۱۹۶۰ میلادی/۱۳۳۸ خورشیدی)، با تلاش جوانان باسواد، دانشمندان و روشنفکران، حکومتی دارای قانون اساسی و مورد پذیرش اکثر مردم (زن و مرد) و اقشار مختلف جامعه پایه‌گذاری شد. در دوره امان‌الله خان، اصلاحات گسترده‌ای در زمینه‌های اقتصاد، سیاست، رفتار اجتماعی و فرهنگ رخ داد و برابری حقوقی زن و مرد برقرار گردید. این دوره را می‌توان بنیاد جنبش مشروطه‌خواهی و دموکراسی‌سازی گسترده دانست که همه مردم آن را حس کردند (لطیف، ۱۳۹۰: ۴). قانون‌مداری جایگزین جامعه بی‌قانون و قانون قبیله‌ای شد و برتری‌طلبی مردان بر زنان، اربابان بر دهقانان، ثروتمندان بر فقرا و درباریان بر مردم عادی کاهش یافت.

نخستین نشریه افغانستان، شمس‌النه‌ار، که گزارش تحولات خارجی و داخلی را منتشر می‌کرد، در دوره امیر شیرعلی خان آغاز به کار کرد (سعادت، ۱۳۹۰: ۱۲۳). اما مطبوعات تا دوره مشروطیت امنی رونقی نداشتند. با مشروطه‌سازی امان‌الله خان، آزادی مطبوعات شکل گرفت و زنان نیز نشریات اختصاصی منتشر کردند. بیش از ۲۰ نشریه دولتی و خصوصی به چاپ رسید و زنان همانند مردان در فعالیتهای فرهنگی، به‌ویژه مطبوعات، تأثیرگذار شدند (لطیف، ۱۳۹۰: ۵). برای نخستین بار در تاریخ افغانستان، مطبوعات در ولایات منتشر شد: اتحاد مشرقی در ننگرهار، اصلاح در مزارشیرف، بیداری در هرات، طلوع افغان در قندهار و اخبار غازی در پکتیا (شادان، ۱۳۹۰: ۲). آزادی بیان تقویت شد، آموزش و مدرسه‌سازی گسترش یافت، قانون اساسی تدوین و اجرا گردید و به دختران اجازه تحصیل و ورود به جامعه داده شد (نوید، ۱۳۸۸: ۱۵). قانونی کردن حقوق زنان، تأسیس مدارس دخترانه و انتشار نشریه خصوصی ارشاد النسوان از ویژگی‌های این دوره بود. این نشریه به دلیل اهمیت دادن به حقوق برابر زنان در جامعه سنتی و بودن نخستین نشریه اختصاصی زنان در منطقه، تأثیرگذار بود (شادان، ۱۳۹۰: ۶).

ارشاد النسوان: محمود طرزی، وزیر خارجه امان‌الله خان (متولد ۱۸۶۵ میلادی/۱۲۴۳ خورشیدی، وفات ۱۹۳۳ میلادی/۱۳۱۱ خورشیدی)، در تأسیس ارشاد النسوان، نخستین مجله

اختصاصی زنان افغانستان، نقش کلیدی داشت. این نشریه در سال ۱۲۹۹ خورشیدی (سومین سال حکومت امان‌الله خان) در کابل منتشر شد، زیر نظر ملکه ثریا، با مسئولیت اسماء رشیدی (همسر محمود طرزی) و سردبیری روح‌افزا (دختر محمدزمان خان خازن‌الملک) (سلطانی مقدم، ۱۳۹۴: ۲۶). محتوای آن شامل اخبار زنان، هنرهای خانه‌داری، آشپزی، خیاطی و آداب معاشرت بود (سلطانی مقدم، ۱۳۹۴: ۲۷).

امان‌الله خان سفرهای خارجی داشت که همراه ملکه ثریا انجام شد و بر مشروطه‌سازی و دموکراسی تأثیر گذاشت. بازدید از کشورهای مصر، هند، ایتالیا، فرانسه، آلمان، انگلستان، شوروی، ایران و ترکیه (با استقبال گرم مصطفی کمال آتاترک) صورت گرفت (صدیق فرهنگ، ۱۳۹۰: ۵۷۵ و ۵۷۶). تحت تأثیر پیشرفت ترکیه و آتاترک، اصلاحاتی مانند برداشتن نقاب زنان، توزیع تذکره نفوس، خدمت سربازی سه‌ساله، تحصیل مشترک دختران و پسران، اعزام جوانان به خارج و تعیین حداقل سن ازدواج (۱۸ سال برای دختران و ۲۲ سال برای پسران) اجرا شد (عدیل، ۱۳۹۸: ۶). ملکه ثریا ضرورت رفع حجاب را بیان کرد و امان‌الله خان زنان مقامات ارشد را دعوت نمود و اعلام کرد که زنان آزادند و در صورت ممانعت شوهران، حق دفاع مسلحانه دارند (صدیق فرهنگ، ۱۳۹۰: ۵۷۸).

جایگاه و نقش زنان در دوره پادشاهی محمدظاهرشاه

سلطنت محمدظاهرشاه چهل سال طول کشید و تغییرات مهمی در جایگاه زنان ایجاد شد: الف) معارف زنان: نخستین مدرسه ابتدایی دخترانه عصمت در کابل (۱۳۱۳ خورشیدی) با معلمان خارجی تأسیس شد و زبان‌های خارجی تدریس می‌گردید. بعداً به لیسه ملالی و زرغونه تقسیم شد (عدیل، ۱۳۹۸: ۴). در ۱۳۲۶ خورشیدی، مدارس روستایی اجباری برای دختران و پسران ایجاد شد (اخلاصی، ۱۳۹۸: ۲۱).

ب) بیمارستان مخصوص زنان: بیمارستان مستورات با دوره‌های مامایی و دندان‌سازی تأسیس شد. بلقیس، دختر محمدظاهرشاه، انجمن خیریه زنان رضاکار را بنیان گذاشت (عدیل، ۱۳۹۸: ۵).

ج) وزارت زنان: کبری نوروزی (۱۳۴۲ خورشیدی) وزیر صحت عامه و شفیقه ضیایی (۱۳۵۰ خورشیدی) مشاور وزیر معارف شد (عدیل، ۱۳۹۸: ۷).

د) وکالت زنان: رقیه ابوبکر، معصومه عصمتی، آناهیتا راتب‌زاد (نمایندگان کابل و قندهار) و

حمیرا سلجوقی و عزیزه گردیزی (سناتورها) انتخاب شدند (عدیل، ۱۳۹۸: ۷).
 ه) مدارس سوادآموزی: لیلما، عروس محمدظاهرشاه، انجمن مبارزه با بی‌سوادی و دوره‌های سوادآموزی را تأسیس کرد (عدیل، ۱۳۹۸: ۸).
 و) موسسه عالی نسوان: در ۱۳۲۲ خورشیدی، گروهی ۲۰ نفره از زنان این نهاد را برای تشکیل، آموزش و روشنگری زنان ایجاد کردند (شریفی، ۱۳۹۲: ۹۹).

مشارکت زنان در دوره جمهوریت

حکومت جمهوری داود خان ویژگی‌های خاص خود را داشت. با وجود اعلام جمهوری و سخن از دموکراسی، در عمل دستاوردی فراتر از تغییر نام نداشت و مشارکت زنان نشانه‌ای از دموکراسی واقعی نبود (عرفانی، ۱۳۹۷: ۴۰ و ۱۶۲). محمد داود خان (متولد ۱۹۰۹ میلادی/۱۲۸۷ خورشیدی، ترور ۱۹۷۸ میلادی/۱۳۵۶ خورشیدی) در ۲۶ سرطان ۱۳۵۲ خورشیدی نظام پادشاهی را به جمهوری تغییر داد. وی پیشتر در ۱۳۳۸ خورشیدی حجاب را اختیاری اعلام کرده بود و زنان خانواده سلطنتی و مقامات ارشد بدون حجاب ظاهر شدند (سراج، ۱۴۰۰).
 در دوره داود خان، آزادی‌های دهه دموکراسی ادامه یافت، اما زنان جایگاه خاصی نداشتند. معارف زنان توسعه کمی و کیفی یافت، دانشجویان دختر افزایش یافتند و تحصیل مختلط رایج شد (رسولی، ۱۳۸۶: ۱۹۷؛ کاظم، ۱۳۹۹: ۳۰۵). داود خان قانون اساسی دموکراتیک وعده داد، اما چهار سال طول کشید تا در ۱۳۵۵ خورشیدی پیش‌نویس آن توسط هیئتی ۴۱ نفره (شامل دو زن: فاطمه کیفی و عالیه حفیظ) تهیه شود. ماده ۲۷ بر برابری زن و مرد تأکید داشت. ۱۰ درصد بودجه کشور به تعلیم و تربیت اختصاص یافت و وزارت تحصیلات عالی تأسیس شد (محسنی، ۱۳۹۱: ۶۲).

اصلاحات اجتماعی داود خان شامل استخدام زنان در رادیو کابل (۱۳۵۳ خورشیدی)، اعزام نمایندگان زن به کنفرانس قاهره و حضور بدون حجاب زنان خانواده سلطنتی در مراسم بود. سازمان دموکراتیک زنان افغانستان و جمعیت انقلابی زنان افغانستان (راوا، تأسیس مخفیانه ۱۳۵۶ خورشیدی توسط مینا) فعال شدند، اما موفقیت محدودی داشتند (محسنی، ۱۳۹۱: ۶۳). با این حال، زنان در کابینه و مدیریت‌های کلان حضور نداشتند.

پس از ترور داود خان (۷ ثور ۱۳۵۷ خورشیدی) و روی کار آمدن حزب دموکراتیک خلق (نورمحمد تره‌کی تا محمد نجیب‌الله)، آزادی زنان شعار محوری شد. اشتغال زنان افزایش یافت،

معلمان زن سه برابر شدند، زنان در پلیس و صنعت حضور یافتند و آنهایتا راتب‌زاد، معصومه عصمتی وردک و صالحه فاروق اعتمادی وزیر شدند (آنتونیو، ۱۳۸۶: ۳۵-۳۶؛ دولت‌آبادی، ۱۳۹۰: ۴۷۴؛ محسنی، ۱۳۹۱: ۶۴). سوادآموزی زنان گسترش یافت (آنتونیو، ۱۳۸۶: ۳۸).

مشارکت زنان در دوره جمهوری نوین

فعالیت سیاسی و اجتماعی زنان سابقه طولانی ندارد و از دوره امان‌الله خان آغاز شد. در جمهوری نوین پس از حمله آمریکا (۲۰۰۱ میلادی/۱۳۷۹ خورشیدی) و شکست طالبان، جایگاه زنان به‌طور ویژه تقویت شد. در کنفرانس بن، دولت موقت با ریاست حامد کرزی تشکیل شد و سیما ثمر معاون اول و سهیلا صدیق وزیر بهداشت شدند (شریفی، ۱۳۹۲: ۹۹). وزارت امور زنان تأسیس شد و وزیرانی چون حبیبه سرابی، مسعوده جلال و حسن بانو غضنفر فعالیت کردند (شریفی، ۱۳۹۲: ۱۰۰).

زنان در لویه جرگه (۱۱ درصد اولیه، سپس دو برابر)، پارلمان (۲۸ درصد ولسی جرگه، حداقل ۶۸ کرسی؛ ۱۷ کرسی در مشرانو جرگه)، شوراهای ولایتی و انتخابات ریاست جمهوری (کاندیداتوری مسعوده جلال در ۱۳۸۳ خورشیدی) حضور چشمگیری داشتند. حبیبه سرابی والی بامیان و عذرا جعفری شهردار شدند. کمیسیون مستقل حقوق بشر توسط سیما ثمر اداره شد (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۰۹؛ شریفی، ۱۳۹۲: ۱۰۰-۱۰۱).

قانون اساسی ۱۳۸۲ خورشیدی مواد حمایتی از زنان داشت: حداقل ۵۰ درصد انتصابات رئیس‌جمهور در مشرانو جرگه زن، انتخاب زنان از شوراهای ولایتی و ولسوالی و سهم معلولین و کوچی‌ها با نصف زنان (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۰۸). در کابینه کرزی دو وزیر زن حضور داشتند و ۴۲ درصد کارت‌های رأی‌گیری به زنان رسید. حضور زنان در ارتش، پلیس، رسانه، ورزش و مشاغل تخصصی افزایش یافت (بابک، ۱۴۰۰: ۳). با این حال، فرهنگ سنتی و مردسالارانه همچنان مانع کامل مشارکت است (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۰۹؛ الف کریمی‌نیا، ب ابراهیمی، ج انصاری مقدم، ۱۴۰۰: ۲ و ۳).

مشارکت زنان در سه دوره تفاوت چشمگیری دارد. در مشروطیت اولیه هیچ نقشی نداشتند، اما در دوره امان‌الله خان آزادی‌هایی چون رفع حجاب، نشریه ارشاد النسوان و تغییر سن ازدواج ایجاد شد (آیتی، ۱۳۹۰: ۱۳۷). در دوره محمدظاهرشاه، زنان به وزارت و وکالت رسیدند. در جمهوری دود خان تغییر عمده‌ای رخ نداد، اما در دوره کمونیستی اشتغال و آموزش گسترش

۱۰۳ سیر تاریخی مشارکت زنان در فرایند جمهوری خواهی افغانستان (۱۹۰۱-۲۰۲۱)

یافت. قوی‌ترین مشارکت در جمهوری نوین مشاهده شد که زنان به بالاترین سطوح اجرایی، وزارتی و نمایندگی رسیدند و قانون اساسی حمایت گسترده‌ای فراهم کرد. مشارکت و حضور زنان در دوره های مختلف

مشارکت زنان	درصد
مشروطیت	در دوره حبیب الله خان و امان الله مشارکتی نبوده. اما دوره ظاهرشاه وزارت ۱ زن، کالت هم ۱ زن و ۲ زن نماینده بودند.
جمهوری	۰ درصد در دولت
جمهوری نوین	۹۰ درصد زنان در سیاست مشارکت داشتند مشارکت آنان در انتخابات ها و دانشگاه ها نمایان بود و به بالاترین مقام های وزارتی و وکالتی رسیدند. (جاوید، ۱۳۹۴: ۱۲۱)

نتیجه گیری

افغانستان دارای سابقه‌ای طولانی در محدودیت‌های اجتماعی و سیاسی بر زنان است، اما فرایند جمهوری خواهی و تلاش برای مشارکت برابر زنان در اداره کشور، مراحل مشخصی را طی کرده است. این سیر را می‌توان به چهار دوره اصلی تقسیم کرد که هر کدام ویژگی‌های متفاوتی در جایگاه و نقش زنان داشته‌اند.

دوره اول، مشروطیت در زمان پادشاهی امان‌الله خان (اوایل قرن بیستم)، نقطه عطفی محسوب می‌شود. امان‌الله خان با اصلاحات گسترده، سرآغاز آزادی‌های زنان بود. تأسیس مدارس دخترانه، انتشار نخستین نشریه اختصاصی زنان (ارشاد النسوان)، اختیاری کردن حجاب، سفرهای خارجی ملکه ثریا بدون پوشش سنتی، و تعیین حداقل سن ازدواج، زمینه ورود زنان به عرصه عمومی را فراهم کرد. این دوره بنیاد جنبش مشروطه خواهی و حقوق زنان را نهاد، هرچند نقش حکومتی مستقیم برای زنان تعریف نشد.

دوره دوم، جمهوری داود خان (۱۳۵۲ تا ۱۳۵۷ خورشیدی)، با تغییر نظام از پادشاهی به جمهوری همراه بود، اما برای زنان پیشرفت چشمگیری به همراه نداشت. آزادی‌های پیشین ادامه یافت، اما مشارکت زنان در سیاست و تصمیم‌گیری‌های کلان محدود ماند. زنان در آموزش و

برخی فعالیت‌های اجتماعی حضور داشتند، اما جمهوری داود خان بیشتر در عنوان دموکراتیک ماند و مولفه‌های واقعی مشارکت برابر را محقق نکرد.

دوره سوم، جمهوری نوین پس از ۲۰۰۱ میلادی (۱۳۷۹ خورشیدی) تا ۱۴۰۰ خورشیدی، بهترین دوران مشارکت زنان در تاریخ معاصر افغانستان بود. پس از سقوط طالبان و با حمایت بین‌المللی، قانون اساسی جدید با تأکید بر حقوق زنان تصویب شد. تأسیس وزارت امور زنان و کمیسیون مستقل حقوق بشر، گام‌های کلیدی بودند. زنان به تحصیلات عالی، پست‌های وزارتی، وکالت در پارلمان (با سهمیه حداقل ۲۷ درصد)، والی‌گری، شهردار شدن، و حتی کاندیداتوری ریاست جمهوری دست یافتند. حضور در رسانه‌ها، ورزش، ارتش و نهادهای مدنی پررنگ شد و این دوره اوج نقش‌آفرینی زنان در فرایند جمهوری‌خواهی را نشان داد.

دوره چهارم، از بازگشت طالبان در ۱۴۰۰ خورشیدی تا کنون (تا ابتدای ۲۰۲۶ میلادی)، شاهد بازگشت شدید محدودیت‌ها است. طالبان با صدور بیش از ۴۷۰ فرمان (که حدود ۸۰ مورد مستقیماً زنان را هدف قرار داده)، زنان را از آموزش متوسطه و عالی، اکثر مشاغل، فضاها عمومی و مشارکت سیاسی محروم کرده‌اند. بیش از ۲/۲ میلیون دختر از مدرسه محروم هستند و زنان از حقوق اساسی مانند آزادی حرکت، اشتغال و بیان محروم شده‌اند. گزارش‌های سازمان ملل متحد، دیده‌بان حقوق بشر و یوناما این وضعیت را شدیدترین بحران حقوق زنان در جهان توصیف کرده‌اند که به آپارتاید جنسیتی منجر شده است. هیچ نشانه‌ای از بهبود مشاهده نمی‌شود و محدودیت‌ها در سال‌های ۲۰۲۴ و ۲۰۲۵ تشدید یافته است.

در مجموع، مشارکت زنان در جمهوری‌خواهی افغانستان فراز و نشیب‌های زیادی داشته؛ از پیشرفت‌های اولیه در مشروطیت و اوج در جمهوری نوین، تا عقب‌گرد در دوره داود خان و محدودیت کامل در حاکمیت فعلی طالبان. این سیر نشان‌دهنده تأثیر ساختار سیاسی بر حقوق زنان است و وضعیت کنونی نیازمند توجه فوری جامعه بین‌المللی است.

فهرست منابع:

۱. احمدی، فاطمه، بررسی وضعیت مشارکت سیاسی- اجتماعی زنان در کشور افغانستان، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین المللی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شماره ۳۷، زمستان ۱۳۹۷.
۲. احمدی، فاطمه، تاثیر مدرنیته بر خانواده، پژوهش های اسلامی جنسیت و خانواده، شماره ۱، پاییز و تابستان ۱۳۹۷.
۳. اخلاصی، احمد بخش، بررسی تاریخی معارف زنان از دوره ظاهرشاه تا حاکمیت طالبان، گفتمان فقه تربیتی، دوره ۹۸، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۸، اسفند ۱۳۹۸.
۴. آیتی، عبدالقیوم، تمدن و فرهنگ شیعیان افغانستان (از صفویه تا دوره معاصر) قم، انتشارات مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۵. بابک، مهدی، چتر جمهوریت و احقاق حقوق زنان، روز نامه افغانستان، ۴ جوزا ۱۴۰۰.
۶. جمعیت انقلابی زنان افغانستان (راوا) خبرگزاری پیام آفتاب، ۱۹ عقرب ۱۳۸۷.
۷. دولت آبادی، بصیراحمد، شناسنامه افغانستان، تهران، انتشارات عرفان، چاپ پنجم، ۱۳۹۰.
۸. رسولی، یاسین، پاسخ سنت به سکولاریسم در افغانستان، تهران، انتشارات شریعتی افغانستانی، کابل، انتشارات عرفانی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۹. سراج، محبوبه، فراز و نشیب زندگی زنان افغانستان در صد سال گذشته، مصاحبه با رادیو آزادی، ۱ حمل ۱۴۰۰.
۱۰. سعادت، عوضعلی، افغانستان و مدرنیته (تعامل یا تقابل)، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) چاپ اول، ۱۳۹۰.
۱۱. سلطانی مقدم، سعیده، نظام نامه مطبوعات افغانستان در دوره امان الله خان و آزادی مطبوعات، سال بیست و ششم، شماره چهارم، مهر و آبان ۱۳۹۴.
۱۲. سنزل نوید، مترجم مجددی، محمد نعیم، افغانستان در عهد امانیه، هرات، انتشارات احراری، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۱۳. سیر تاریخی مشارکت زنان در فرایند جمهوری خواهی افغانستان (۱۹۰۱-۲۰۲۱)

- ۲۰۲۱) آنتونیو، جیوستوزی، ترجمه: شفایی، اسدالله، افغانستان جنگ، سیاست و جامعه، تهران، انتشارات عرفان، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۱۴. شادان، عبدالله، مصاحبه با بی بی سی، دوره امان الله خان و نخستین تجربه آزادی مطبوعات، ۲۵ شهریور ۱۳۹۰.
۱۵. شریفی، علیرضا، تحلیل گفتمانی دموکراسی در افغانستان، موانع گفتمانی دموکراسی، تهران، انتشارات دانشگاه باقرالعلوم، چاپ دوم، ۱۳۹۲.
۱۶. صدیق فرهنگ، میرمحمد، افغانستان در پنج قرن اخیر، تهران، انتشارات عرفان، چاپ بیست و یکم، ۱۳۹۰.
۱۷. عدیل، مرضیه، صد سالی که بر زنان افغانستان گذشت، چرا آنها نادیده گرفته می شوند؟ مصاحبه با بی بی سی، ۳۰ مهر ۱۳۹۸ برابر با ۲۲ اکتبر ۲۰۱۹.
۱۸. عرفانی، محمد، جمهوری خواهی در افغانستان، کابل، انتشارات امیری، چاپ اول، ۱۳۹۷.
۱۹. فصل نامه اندیشه معاصر، ویژه انتخابات، کابل، انتشارات بنیاد اندیشه، چاپ دوم، ۱۳۹۴.
۲۰. کاظم، سید عبدالله، یک بررسی تحلیلی تاریخی زنان افغان زیر فشار عنعنه و تجدد، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، چاپ اول، ۱۳۹۹.
۲۱. کریمی نیا، محمد مهدی، ابراهیمی، محمد علی و انصاری مقدم، مجتبی، مشارکت زنان در انتخابات از دیدگاه فقه اسلامی با تاکید بر فرهنگ ملی افغانستان، مجله پیشرفت های نوین در روانشناسی، سال چهارم، شماره ۳۶، خرداد ۱۴۰۰.
۲۲. محسنی، محمد آصف، زنان در افغانستان (فرصت ها، چالش ها، و راهکارها)، قم، انتشارات مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ص، چاپ اول، ۱۳۹۱.
۲۳. ناظمی، لطیف، مشروطه افغانستان به روایتی دیگر، حقوق زنان افغانستان، ۱۶ اسفند ۱۳۹۰.